

UDK:81.512.133

Saodat ISRAILOVA,

PhD, dotsent, O'zbekiston Milliy universiteti, Toshkent, O'zbekiston

E-mail: israilovas404@gmail.com, Orcid ID: 0009-0004-2757-4941

ToshDO'TAU professori, f.f.d. Z.Xolmanova taqrizi asosida

ASSOCIATIVE-SEMANTIC FEATURES OF COLOR NAMES IN THE UZBEK LANGUAGE

Annotation

This article analyzes the associative-semantic features of color names in the Uzbek language based on linguocultural, cognitive-semantic, and psycholinguistic approaches. Along with the nominative and denotative meanings of color names, their associative images formed in human cognition, as well as their emotional-expressive, evaluative, symbolic, and connotative meanings, are studied.

Keywords: color names, color concept, association, associative-semantic feature, color semantics, connotation, symbolic meaning, emotional expressiveness, evaluation, linguoculturology, cognitive semantics, psycholinguistics, national-cultural feature, linguistic worldview.

АССОЦИАТИВНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЙ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В данной статье анализируются ассоциативно-семантические особенности цветоименований в узбекском языке на основе лингвокультурологического, когнитивно-семантического и психолингвистического подходов. Наряду с номинативным и денотативным значением цветоименований исследуются ассоциативные образы, формирующиеся в сознании человека, а также их эмоционально-экспрессивные, оценочные, символические и коннотативные значения.

Ключевые слова: цветоименования, цветовой концепт, ассоциация, ассоциативно-семантическая особенность, семантика цвета, коннотация, символическое значение, эмоционально-экспрессивность, оценочность, лингвокультурология, когнитивная семантика, психолингвистика, национально-культурная особенность, языковая картина мира.

O'ZBEK TILIDAGI RANG NOMLARINING ASSOTSIATIV-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'zbek tilidagi rang nomlarining assotsiativ-semantik xususiyatlari lingvokulturologik, kognitiv-semantik va psixolingvistik yondashuvlar asosida tahlil qilinadi. Rang nomlarining nominativ, denotativ ma'nosi bilan bir qatorda, ularning inson tafakkurida hosil qiladigan assotsiativ obrazlari, emotsional-ekspressiv, baholovchi, ramziy va konnotativ ma'nolari tadqiq etiladi.

Kalit so'zlar: rang nomlari, rang konsepti, assotsiatsiya, assotsiativ-semantik xususiyat, rang semantikasi, konnotatsiya, ramziy ma'no, emotsional-ekspressivlik, baholash, lingvokulturologiya, kognitiv semantika, psixolingvistika, milliy-madaniy xususiyat, olamning lisoniy manzarasi.

Kirish. Insonning borliqni idrok etishi va uni til vositasida konseptualashtirishi jarayonida rang alohida ahamiyat kasb etadi. Rang inson tomonidan eng avvalo vizual-sezgi orqali qabul qilinadigan fizik hodisa bo'lsa-da, uning til tizimidagi ifodasi faqat obyektiv rang belgisini nomlash bilan cheklanmaydi. Muayyan rang nomi inson ongida predmet, hodisa, tabiat manzarasi, hissiy holat, ijtimoiy munosabat, qadriyat va ramziy tasavvurlar bilan bog'liq assotsiativ maydonni yuzaga keltiradi. Shu sababli rang nomlarini o'rganish tilning nominativ imkoniyatlari bilan bir qatorda, uning kognitiv, psixolingvistik va lingvokulturologik imkoniyatlarini ham ochib berishga xizmat qiladi.

Tilshunoslikda lisoniy birlikning shakli va mazmuni o'rtasidagi munosabat, shuningdek, so'z ma'nosining inson ongida qanday shakllanishi masalasi uzoq yillardan buyon tadqiq etib kelinmoqda. Lisoniy belgining mazmuni faqat lug'aviy izoh bilan chegaralanmay, insonning oldingi tajribasi, hissiyoti, bilimlari va madaniy qarashlari bilan ham chambarchas bog'liq. Shu nuqtayi nazardan rang nomlari semantikasi til va tafakkur munosabatini o'rganish uchun muhim material hisoblanadi.

Rang nomlarining assotsiativ-semantik xususiyatlari, avvalo, rangning inson ongida qanday obrazlarni faollashtirishi bilan belgilanadi. Masalan, oq rang ko'pincha poklik, beg'uborlik, ezigulik, yorug'lik kabi tushunchalar bilan; qora rang esa ayrim kontekstlarda qayg'u, g'am, og'irlik, salbiylik bilan assotsiatsiyalanishi mumkin. Biroq bunday assotsiatsiyalar mutlaq va o'zgarmas emas. Ularning mazmuni nutq vaziyati, kontekst, madaniy tajriba va individual idrokka ko'ra o'zgaradi. Demak, rang nomining semantik tuzilishini faqat lug'aviy ma'no orqali izohlash uning to'liq mazmunini ochib bera olmaydi.

Rang semantikasining dolzarbligi, bir tomondan, ranglarning insonning olam haqidagi tasavvurini shakllantirishdagi ishtiroki bilan, ikkinchi tomondan, rang birliklarining milliy-madaniy axborotni saqlashi va uzatishi bilan izohlanadi. Rang nomlari o'zbek tilining olamning lisoniy manzarasini yaratishdagi muhim vositalaridan biri bo'lib, xalqning tarixiy tajribasi, estetik qarashlari, urf-odatlar va qadriyatlar bilan bevosita aloqador holda namoyon bo'ladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning metodologik asosini lingvokulturologik, kognitiv-semantik va psixo-

lingvistik yondashuvlar tashkil etadi. Rang nomlarining semantik xususiyatlarini aniqlashda tavsifiy, komponent tahlil, kontekstual tahlil, assotsiativ tahlil hamda qiyosiy tahlil metodlaridan foydalanish mumkin.

Assotsiativ tahlil rang nomining inson ongida yuzaga keltiradigan ikkilamchi obraz va tushunchalarni aniqlash imkonini beradi. Bunda rangning bevosita fizik xususiyati bilan bog'liq assotsiatsiyalar va madaniy tajriba asosida shakllangan assotsiatsiyalar o'zaro farqlanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Rang nomlari jahon tilshunosligida eng faol o'rganilgan leksik-semantik guruhlardan biri hisoblanadi. Rang kategoriyasining universalligi va milliy o'ziga xosligi, ranglarning inson psixikasiga ta'siri, rang nomlarining semantik strukturasi hamda rang va madaniyat munosabati ko'plab tadqiqotlarda yoritilgan.

Rang semantikasini o'rganishda B.Berlin va P.Kayning [B.Berlin, P.Kay, 1969:178] rang terminlari haqidagi tadqiqotlari, Ch.Osgudning [Ch.E.Osgood, 1957:342] semantik differensial konsepsiyasi, E.Sepir [E.Sapir, 1921:78] va boshqa tadqiqotchilarning til, tafakkur va madaniyat munosabatlariga oid qarashlari muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Shuningdek, ranglarning psixologik va emotsional xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan tadqiqotlar rang nomlarining inson ongidagi assotsiativ mazmunini aniqlash imkonini beradi.

Y.Lotman [Ю.М.Лотман, 1996:447], V.Maslova [В.А.Маслова, 2001:208] kabi olimlarning lingvokulturologik qarashlari esa rang birliklarini madaniy kod sifatida o'rganish uchun muhim metodologik zamin yaratadi. Rangning muayyan xalqning madaniy tajribasini ifodalovchi belgi sifatidagi xususiyati uning semantik strukturasi milliy-madaniy komponentlarning mavjudligini ko'rsatadi.

Tahlil va natijalar. Assotsiatsiya inson ongida biror obyekt, hodisa yoki tushuncha bilan boshqa bir obyekt, hodisa yoki tushunchaning muayyan bog'lanish asosida faollashuvi jarayonidir. Rang nomlari ham ana shunday assotsiativ aloqalarning kuchli manbalaridan biridir.

Rang nomining semantik tuzilishini shartli ravishda quyidagi model asosida ifodalash mumkin: rang belgisi → predmetiy assotsiatsiya → obrazli tasavvur → emotsional munosabat → baholash → ramziy/madaniy ma'no. Mazkur zanjir rang nomining oddiy nominativ birlikdan murakkab konseptual birlikka aylanish mexanizmini ko'rsatadi [А.В.Кудрина, Б.Г.Мешеряков, 2001:2].

Masalan, yashil rang nomi bevosita rang belgisini anglatishi bilan birga, daraxt, maysa, bahor, tabiat, yangilanish, hayot va yoshlik kabi assotsiatsiyalarni faollashtirishi mumkin. Demak, yashil rangning semantik maydoni faqat spektral belgidan iborat bo'lmay, tabiat va hayot haqidagi bilimlarni ham qamrab oladi.

Ko'k rang esa osmon, kenglik, suv, uzoqlik, sokinlik singari obrazlar bilan bog'lanishi mumkin. O'zbek tilida ko'k rangning semantik imkoniyatlari uning tabiat hodisalari va milliy tasavvurlar bilan aloqasi natijasida yanada kengayadi [А.И.Чиварзина, 2017:368].

Qizil rang nomi esa rangning intensivligi bilan bog'liq holda kuch, ehtiros, harorat, jo'shqinlik, xavf, tantana kabi turli assotsiativ ma'nolarni yuzaga keltirishi mumkin. Shunday qilib, bitta rang nomi bir-biridan semantik jihatdan farqlanuvchi ijobiy va salbiy konnotatsiyalarni ham o'zida birlashtira oladi.

Rang nomlarining muhim xususiyatlaridan biri ularning konnotativ mazmun hosil qilish imkoniyatidir. Konnotatsiya rang nomining nominativ ma'nosiga qo'shimcha ravishda, unda mavjud bo'lgan emotsional, baholovchi, ekspressiv va madaniy ma'nolar majmuasidir.

Masalan, oq rang o'zbek tilidagi ko'plab birlikma va iboralarida ijobiy baholash bilan bog'lanadi. Oq rangning poklik va musaffolik bilan assotsiativ munosabati uning semantik imkoniyatlarini kengaytirib, ma'naviy-axloqiy mazmun ifodalashga zamin yaratadi.

Qora rang esa ayrim hollarda salbiy baholash, g'am, qayg'u yoki og'irlik bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Biroq uni faqat salbiy rang sifatida talqin qilish to'g'ri emas. Turli kontekstlarda qora rang kuch, jiddiylilik, tantanavorlik yoki boshqa mazmunlarni ham ifodalashi mumkin.

Bu holat rang semantikasining kontekstual tabiatini ko'rsatadi. Rang nomining mazmuni faqat rangning o'zi bilan emas, balki u qo'llangan predmet, harakat, hodisa va nutqiy vaziyat bilan ham belgilanadi.

Ranglarning inson hissiyotiga ta'siri ularning assotsiativ-semantik xususiyatlarini belgilovchi muhim omillardan biridir. Inson muayyan rangni idrok etar ekan, unda ma'lum ruhiy-emotsional holat yuzaga kelishi mumkin. Shu jihatdan rang nomlari tilning emotsional-ekspressiv imkoniyatlarini kengaytiradi.

Masalan, iliq ranglar guruhi ko'pincha faollik, harakat, jo'shqinlik kabi tasavvurlarni uyg'otsa, sovuq ranglar sokinlik, masofa, vazminlik kabi assotsiatsiyalarni yuzaga keltirishi mumkin. Biroq bunday munosabatlar universal xarakterga ega emas; ular muayyan madaniyat va individual tajribaga ko'ra farqlanadi.

Rang nomining emotsional mazmuni, ayniqsa, badiiy matnda yaqqol namoyon bo'ladi. Yozuvchi rang orqali qahramonning ruhiy holatini, voqeaning emotsional fonini yoki muallifning obyektga bo'lgan munosabatini bilvosita ifodalashi mumkin. Shu sababli rang nomlari badiiy diskursda obraz yaratishning samarali vositalaridan biri hisoblanadi.

Rang nomlarining assotsiativ-semantik xususiyatlarida baholash kategoriyasi ham muhim o'rin tutadi. Rang orqali predmet yoki hodisaga ijobiy yoxud salbiy munosabat bilvosita ifodalanishi mumkin.

Bunda rangning baholovchi semasi ikki asosiy omilga bog'liq:

rangning inson psixikasiga tabiiy-fiziologik ta'siri;
ranga nisbatan jamiyat va madaniyatda shakllangan an'anaviy munosabat.

Masalan, oq rangning poklik va ezgulik bilan, qora rangning ayrim holatlarda salbiylilik bilan assotsiatsiyalanishi rangning baholovchi imkoniyatini ko'rsatadi. Biroq mazkur baholash munosabati mutlaq emas. Bir xil rang turli madaniy yoki kommunikativ kontekstlarda qarama-qarshi bahoga ega bo'lishi mumkin.

Demak, rang nomlarining baholovchi ma'nosini aniqlashda rangning o'zini emas, balki rang + kontekst + madaniy tajriba + kommunikativ maqsad birligini tahlil qilish zarur [А.С.Шиманская, 2004:15].

Rang nomlarining eng muhim xususiyatlaridan biri ularning milliy-madaniy axborotni saqlashi va uzatishidir. Har bir xalq ranglarni idrok etish va ularni talqin qilish jarayonida o'zining tarixiy, diniy, estetik va maishiy tajribasiga tayanadi.

O'zbek tilidagi rang nomlari ham xalqning tarixiy-madaniy xotirasi bilan chambarchas bog'liq. Ranglarning kiyim-kechak, milliy bezaklar, marosimlar, xalq amaliy san'ati, tabiat tasvirlari va kundalik turmushdagi qo'llanishi ularning assotsiativ maydonini shakllantirgan.

Shu nuqtayi nazardan rang nomlari madaniy kod vazifasini bajarishi mumkin. Ular orqali xalqning estetik didi, tabiatga munosabati, axloqiy qarashlari va ramziy tasavvurlari avloddan avlodga uzatiladi. Rangning madaniy semantikasi, ayniqsa, iboralar, maqollar, frazeologik birliklar, badiiy tasvir vositalari va marosim nomlarida yaqqol namoyon bo'ladi. Demak, rang nomlarini faqat izohli lug'atlar doirasida emas,

balki paremiologik, frazeologik va badiiy material asosida o'rganish ham rang konseptining milliy mazmunini chuqurroq ochishga imkon beradi.

Rang konsepti insonning rang haqidagi bilimlari, tasavvurlari, hissiy munosabatlari va madaniy tajribasini birlashtiruvchi murakkab mental tuzilma hisoblanadi. U faqat bitta rangning nomi bilan cheklanmaydi, balki rangga aloqador predmetlar, obrazlar, hissiyotlar, qadriyatlar va ramzlarning butun bir tizimini qamrab oladi. Olamning lisoniy manzarasida rang konseptining shakllanishida uch asosiy qatlamni ajratish mumkin:

Perseptiv qatlam – rangning inson sezgi a'zolari orqali idrok etilishi;

Kognitiv qatlam – rang haqidagi bilim va tushunchalarning ongda shakllanishi;

Lingvokulturologik qatlam – rangga jamiyat va madaniyat tomonidan yuklangan ramziy, baholovchi va emotsional ma'nolar.

Mazkur qatlamlar o'zaro uzviy bog'liq. Rangning fiziologik idroki kognitiv obrazning shakllanishiga, kognitiv obraz esa madaniy talqinlarning yuzaga kelishiga zamin yaratadi. Shunday qilib, rang nomlarining semantikasi tilning turli sathlari kesishmasida shakllanuvchi murakkab hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Unda nominativ ma'no bilan bir qatorda, assotsiativ, konnotativ, emotsional, baholovchi va ramziy komponentlar ham mavjud.

Rang nomlarining assotsiativ-semantik xususiyatlarini tahlil qilish ularning semantik chegaralari doimiy emasligini ko'rsatadi. Rang nomi bir vaziyatda sof nominativ birlik sifatida, boshqa vaziyatda esa kuchli ekspressiv yoki ramziy birlik sifatida namoyon bo'lishi mumkin.

Shu sababli rang semantikasini o'rganishda ikki qarama-qarshi tendensiyaning hisobga olish lozim. Birinchisi ranglarning ayrim universal assotsiativ xususiyatlarga egaligi; ikkinchisi ularning milliy-madaniy jihatdan o'ziga xos talqin qilinishi.

Ranglarning universal jihati insonning biologik va psixologik xususiyatlari bilan bog'liq bo'lsa, milliy o'ziga xoslik tarixiy tajriba, urf-odat, din, estetik qarash va ijtimoiy-madaniy muhit asosida shakllanadi. Shuning uchun rang nomining assotsiativ mazmunini aniqlashda universal va milliy komponentlarning nisbatini belgilash muhim ilmiy vazifalardan biridir.

Rang nomlarining semantik imkoniyatlarini faqat lug'aviy birlik sifatida o'rganish yetarli emas. Ularning real semantik salohiyati nutq jarayonida, ayniqsa, frazeologizmlar, maqollar, badiiy matnlar, ommaviy axborot vositalari va kundalik kommunikatsiyada to'liq namoyon bo'ladi.

Xulosa. O'zbek tilidagi rang nomlarining assotsiativ-semantik xususiyatlarini o'rganish quyidagi ilmiy xulosalarga kelish imkonini beradi:

Rang nomlari ko'p qatlamli semantik tuzilishga ega. Ularning mazmunida nominativ ma'no bilan bir qatorda assotsiativ, konnotativ, emotsional-ekspressiv, baholovchi va ramziy komponentlar ham mavjud.

Rang nomi inson ongida assotsiativ tarmoq hosil qiladi. Rangning nomlanishi muayyan predmet, hodisa, tabiat unsuri, hissiy holat yoki ijtimoiy-madaniy tushunchaning ongda faollashishiga sabab bo'lishi mumkin.

Rang semantikasi til, tafakkur va madaniyatning o'zaro munosabatini namoyon etadi. Rangning lingvistik mazmuni uning fizik xususiyatlari bilan cheklanmay, insonning olam haqidagi bilimlari va madaniy tajribasini ham aks ettiradi.

Umuman olganda, o'zbek tilidagi rang nomlari oddiy nominativ birliklar emas, balki xalqning borliqni idrok etishi, baholashi va konseptualashtirish usullarini aks ettiruvchi murakkab lingvokognitiv birliklardir. Ularning assotsiativ-semantik xususiyatlarini tadqiq etish o'zbek tilining milliy-madaniy semantikasini, rang konseptining tarkibiy tuzilishini hamda olamning o'zbekcha lisoniy manzarasini yanada chuqurroq yoritish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR

1. Berlin B., Kay P. Basic Color Terms: Their Universality and Evolution. – Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1969. – 178 p.
2. Osgood Ch.E., Suci G.J., Tannenbaum P.H. The Measurement of Meaning. – Urbana: University of Illinois Press, 1957. – 342 p.
3. Sapir E. Language: An Introduction to the Study of Speech. — New York: Harcourt, Brace and Company, 1921. – 78 p.
4. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров: Человек – текст – семиосфера – история. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 447 с.
5. Маслова В.А. Лингвокультурология: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
6. Кудрина А.В., Мешеряков Б.Г. Семантика света в разных культурах // Психологический журнал Международного университета природы, общества и человека. – Дубна, 2011. – С.2.
7. Чиварзина А.И. Синий свет и его оттенки в македонском и албанском языках. Славянский мир в третьем тысячелетии. – М., 2017. – №12. – С 368.
8. Шиманская А.С. Семиотика света в японской культуре. Автореф. дисс... докт. филол. наук. – М., 2004. – С. 15